

Panie naucz nas modlić się...

Modlitwa

Wykład 1

Ks. Piotr Łabuda

Modlitwa i kult świata starożytnego

Niewątpliwie człowiek to istota z gruntu religijna. Badania archeologiczne i antropologiczne nad najwcześniejszymi śladami obecności człowieka na ziemi pokazują, iż od zawsze człowiek szukał wsparcia, szukał kontaktu z istotą, czy istotami, które uznawał za boga, bogów.

Życie ludzi pierwotnych było związane z otaczającą przyrodą, wobec której czuli się bezbronni. Występowanie poszczególnych zjawisk takich jak powodzie, pożary, zjawiska atmosferyczne, wszelakie kataklizmy najczęściej przypisywano działaniu sił nadprzyrodzonych. Wiara w świat nadprzyrodzony, od którego zależało istnienie i los człowieka, doprowadziła do wykształcenia się magicznych obrzędów. W starożytnych kulturach bowiem panowało przekonanie, iż poprzez praktykowanie owych obrzędów człowiek mógł zapewnić sobie pomyślność, otrzymać to, czego pragnął. Z czasem, gdy społeczeństwo zaczęło się wewnątrz różnicować, dzieląc na stany, stosowanie magicznych praktyk stało się przywilejem kapłanów i władców.

Modlitwa niewątpliwie jest czynnością kultyczną, obecną w wielu religiach. Najprościej ujmując polega ona na wezwaniu, na odniesieniu się do bóstwa. Według niektórych modlitwa wywodzi się z praktyk magicznych i początkowo łączyła się z zaklęciem, które według wierzeń posiadało moc oddziaływania na rzeczywistość. Ważnym elementem zaklęcia było wymawianie imienia wzywanego bóstwa.

Akty modlitewne są powszechne we wszystkich religiach. Często są to modlitwy sformalizowane, często modlitwie towarzyszą określone gesty, czynności. Czasami w wierzeniach siła modlitwy zależy od liczby powtarzanych sformułowań.

Rozwój form życia duchowego w najdawniejszych kulturach osiągnął swoje apogeum w dziejach narodu wybranego, przez spełnienie obietnicy danej Abrahamowi przez samego Boga. Stało się to w chwili przyjścia na świat Mesjasza, którym był Jezus Chrystus – Boży Syn. Przychodzący – oczekiwany Zbawiciel, odkupił całą ludzkość, dał także wzór modlitwy, On także nauczył jak modlić się – jak zwracać się do Boga.

Niewątpliwie modlitwa obecna w tradycji i kulturze Starego jak i Nowego Przymierza kształtowała się będąc pod wpływem kultur i wierzeń świata starożytnego. Stąd też zasadnym wydaje się, u początku naszego studium o modlitwie, nakreślenie religijności kultur Bliskiego Wschodu: modlitwy, zwyczajów i świąt, aby na tym tle można było lepiej poznać i zgłębić modlitwę narodu wybranego i dalej, modlitwę chrześcijańską.

Charakterystyczną cechą religijności ludów starożytnych, z którymi nieustannie stykał się naród wybrany, które wpływały na zwyczaje i tradycje Izraela, był politeizm. Wierzono w istnienie licznych

bóstw, którym przypisywano ludzkie cechy. Przekonanie o istnieniu sił nadprzyrodzonych odpowiedzialnych za różne zjawiska przyrody sprawiało, że starano się zyskiwać ich przychyłność. Nadrzędnymi elementami kultu świata ościenego względem Izraela były ofiary i modlitwy, zdominowane jednak przez praktyki magiczne oraz zabobon. Człowiek lękał się gniewu bóstwa. Wyznawcy niektórych religii kontaktowali się bezpośrednio ze swoimi bogami, inni natomiast uważali, że nie każdy człowiek jest tego godzien i dlatego korzystano z pośrednictwa ziemskich władców bądź kapłanów, których uważano za wysłanników lub pośredników poszczególnych bóstw.

Praktyki starożytnych ludów sąsiadujących z Izraelem, które posiadały własne religie, sanktuaria i sposoby oddawania czci bóstwom, niewątpliwie wpływały na kulturę i tradycje Izraela. Odkrycia archeologiczne i ich poznawanie pomagają w zrozumieniu Biblii, która, korzystając i nawiązując do osiągnięć innych kultur, nadawała im własny, niepowtarzalny sens.

Kul i modlitwa w tradycji ludów Mezopotamii

Starożytni mieszkańcy Mezopotamii¹ wierzyli, że bogowie to istoty, których zasługą było uformowanie świata, pilnowanie porządku na nim i określanie obowiązków poszczególnych grup ludzi². Czczono zjawiska przyrody wierząc, iż będą chronieni i wspierani przez owe zjawiska w zamian za składane ofiary. Owe zjawiska były liczne, stąd też przyjmowano istnienie wielu bogów, którym przypisywano ludzkie cechy. Wierzono w nieśmiertelność bogów oraz nadludzkie siły ich ducha i ciała.

Struktura pozaziemskiego świata przypominała sferę ludzką. Na czele bóstwa stał zatem władca ze swą królewską rodziną. Kolejne pozycje w tej hierarchii zajmowali potężni pomocnicy – bogowie. Każdy ziemski władca był przedstawicielem najwyższego bóstwa niebieskiego. Centrum świata według wyobrażeń pierwotnych mieszkańców Mezopotamii stanowiło miasto otoczone murami, wraz ze świątynią głównego boga i pałacem władcy. Dokoła znajdowały się pola uprawne i pastwiska, które zapewniały miejscowej ludności utrzymanie, a za nimi rozciągał się chaos zasiedlony przez barbarzyńców i potwory. Na czele panteonu stał bóg nieba (Anu), ojciec wszystkich bogów – z małżonką (Antu). Obok innych licznych głównych bogów, istniały także bóstwa mniejszej rangi, tak zwane dobre demony czy też bóstwa niższe, które sprawowały opiekę nad pojedynczymi ludźmi, domami bądź miastami³. Król, który sprawował najwyższy nadzór nad kultem, był uważany za reprezentanta bóstwa na ziemi i pośrednika pomiędzy nim a społeczeństwem. Boski porządek zakłócało istnienie demonów odpowiedzialnych za choroby i plagi. Ludy Mezopotamii wierzyły w życie pozagrobowe. Stąd też praktykowano w tamtejszej kulturze ceremonie pogrzebowe, duchom zmarłych zaś składano ofiary.

Zasadniczym obowiązkiem człowieka wobec bogów było podtrzymywanie ich życia i uprzyjemnianie im go. W zamian za służbę bogom człowiek miał prawo zwracać się do nich ze swoimi potrzebami. Niezwykle ważną rolę w kulcie mezopotamskim odgrywały ofiary składane na ołtarzu oraz modlitwa. Wierzono, że ulubionym darem dla bogów były ofiary z mięsa, owoców, chleba i kadzidła, a także napojów: wody, piwa, wina i miodu.

Obrzędy codzienne sprawowane w świątyniach były zasadniczo niedostępne dla zwykłych ludzi. Odprawiał je personel świątynny. Jednym z największych świąt mezopotamskich był Nowy Rok, przypadający na dzień przesilenia wiosennego lub jesiennego. Jego obchody łączono z kultem płodności. Na uroczystości Nowego Roku składały się liczne ceremonie, między innymi przybycie posągów

¹ Na terenach tych mieszkali kolejno Sumerowie, Akkadyjczycy, Babilończycy, Asyryjczycy i Persowie. Tereny Mezopotamii uważa się za kolebkę późniejszego Izraela.

² Zob. A. Sołtysiak, *Religie Mezopotamii*, w: *Religie starożytnego Bliskiego Wschodu*, red. K. Pilarczyk, J. Drabina, Kraków 2008, s. 112.

³ Zob. R. Ranoszek, *Religie Mezopotamii*, w: *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller i in., Warszawa 1986, s. 240.

bóstw babilońskich do stolicy i uroczysta procesja. Szczególnie ważnym była obecność króla i posągu boga Marduka. Celem święta było oddalenie grzechów przeszłości przy pomocy magii oraz ogłoszenie przyszłych losów świata. Cały rytuał miał zapewnić obfitość i płodność krajowi i jego mieszkańcom.

Niezwykle ważnym przejawem kultu były ofiary oraz modlitwa. Ofiarom, szczególnie tym, które składano w czasach świątecznych, towarzyszyła muzyka wykonywana przez specjalne grupy kapłanów. Hymny śpiewano zazwyczaj przy akompaniamencie cytry, harfy, liry, różnego rodzaju grzechotek. Modlitwa stanowiąca obowiązkowe dopełnienie każdej ofiary posiadała najczęściej charakter hymnu pochwalnego, oddawania czci i prośby o opiekę. Modlitwom pokutnym towarzyszyły lamentacje, które często były wykonywane przez zawodowe płaczkę. Istniały modlitwy o stałym tekście, w których zmieniano tylko imiona w zależności od bóstw, do których były zanoszone, ale praktykowano także modlitwy indywidualne, które wiązały się z potrzebą chwili oraz konkretną sytuacją. Głównym motywem owych modlitw były prośby, najczęściej o oczyszczenie, uzdrowienie lub przedłużenie życia, prośba o potomstwo, pomyślność.

W sposobie modlitwy poszczególnych ludów Mezopotamii zachodziły różnice: Sumerowie praktykowali modlitwy zbiorowe, utrzymane w tonie skargi bądź narzekania z towarzyszeniem instrumentu muzycznego i wykonywaniem różnych ruchów ciała. Semici preferowali modlitwę indywidualną, która najczęściej przybierała formę prośby. Składały się na nią: pochwała bóstwa z wyliczeniem jego tytułów, prośba właściwa oraz podziękowanie lub błogosławieństwo. W przypadku gdy ktoś obraził boga, recytował zapisaną przez kapłana modlitwę przepraszającą⁴.

Teksty babilońskich i asyryjskich utworów religijnych zapisywano na glinianych tabliczkach. Zazwyczaj nie posiadały one tytułów, identyfikowano je na podstawie pierwszych słów (np. Epos o Gilgameszu).

Według wierzeń sumeryjskich świat był przepelniony złymi duchami, które dzielą się na kilka kategorii, zależnych od obszaru działania (na morzu, na pustyni, pod ziemią, w górach, na cmentarzach, czy na drogach). Najbardziej obawiano się tych, które podnosząc burze piaskowe potrafiły zniszczyć doszczętnie pola i plony. Równie niebezpieczne były złe duchy przynoszące choroby.

Oprócz złych mocy były też dobre duchy, choć mniej liczne. Do najbardziej popularnych zaliczały się te, które by można nazwać Aniołami stróżami. Pojawiały się tylko gdy były wzywane, przybywały w parze, stawały po obu bokach wzywającego i eskortowały go chroniąc. Przeciw złym mocom walczyli czarownicy i magowie dysponujący różnego rodzaju zaklęciami i egzorcyzmami. Oni też zajmowali się wytwarzaniem różnego rodzaju talizmanów.

Bóstwa mezopotamskie uważano za potężne i wyniosłe. W relacji z nimi nie było mowy o jakiegokolwiek osobistej więzi człowieka z bogiem. Modlitwa opierała się nie na miłości, ale na strachu. Ludzie nie kochali bogów, ale się ich bali. Motywy, jakie najczęściej pojawiały się w modlitwie mezopotamskiej, to cześć, uwielbienie, uniżoność, podziw i pokora wobec bóstwa. Religia babilońsko-asyryjska łączyła się z praktykami magicznymi i licznymi zabobonami.

Kultura mezopotamska jednak wywarła znaczący wpływ na kraje ościenne, czego ślady można także znaleźć w Biblii. Odkrycia archeologiczne pozwalają także lepiej poznać ojczyznę Abrahama – biblijne Ur – stanowiące kiedyś stolicę Sumerów. W mieście tym odkryto szczątki wojowników i służby dworskiej, których mordowano lub zamurowywano żywcem po śmierci ich pana w jego grobie. Żyjąc w takiej kulturze, Abraham z pewnością znał praktyki ofiarnicze z ludzi. W tym też duchu należy widzieć jego postawę, w związku z koniecznością ofiarowania własnego syna (zob. Rdz 22,1-13).

⁴ Zob. R. Ranoszek, *Religie Mezopotamii*, s. 249-250.

Będąc pełnym bólu, nie widział jednak niczego nadzwyczajnego w konieczności ofiary z własnego syna.

Pochodzenie semickie ludów Mezopotamii, ich pokrewieństwo z Izraelitami (zob. Jud 5,7) ułatwiało wzajemne przenikanie się ich kultur podczas licznych kontaktów. Wpływy te nasiliły się podczas przebywania Izraela w niewoli babilońskiej⁵.

Analogie między Izraelem a wierzeniami ludów mezopotamskich można dostrzegać także w postrzeganiu życia pozagrobowego. W Mezopotamii nieśmiertelność i pełnia życia zarezerwowane były jedynie dla bogów, którzy będąc zazdrosnymi o własną wieczność, uśmiercali ludzi. Tylko nieliczni, którzy ginęli w bitwach bądź których upodobali sobie bogowie, dostępowali nieśmiertelności i radości nieustannego istnienia po śmierci. Zamieszkiwali oni miejsce nazywane przez Babilończyków „ujściem rzeki”, co można odczytywać jako analogię do biblijnego raju⁶.

Kultura starożytnego Egiptu

Egipt, którego kultura i życie codzienne było zdominowane przez religię, choć znajdował się w bliskości Palestyny, choć niejednokrotnie był miejscem ucieczki narodu wybranego, wywarł dużo mniejszy wpływ na religię i modlitwę Starego Przymierza niż religia mezopotamska⁷. Niewątpliwi jednak ogólne poznanie kultu Egiptu pozwala lepiej rozumieć wiarę Biblii.

Zasadniczo życie Egipcjan było uzależnione od wylewów Nilu, zapewniających całej krainie dobrobyt. Obserwując niebo kapłani egipscy potrafili określić czas tego zjawiska. Dzięki wylewom Nilu pozbawiona życia pustynia zmieniała się w urodzajną ziemię. Zarówno te, jak i inne zmiany zachodzące w przyrodzie przypisywano poszczególnym bóstwom. Odradzanie się przyrody po corocznych wylewach Nilu legło u podstaw wierzeń, że również po śmierci człowieka nastąpi ponowne jego odrodzenie⁸.

Stąd też śmierć nie była końcem, ale upragnioną przemianą, przejściem do prawdziwego, wiecznego życia w zaświatach, które było jedynie przedłużeniem ziemskiego istnienia. Dusza, przybierając postać ptaka, opuszczała ciało, by potem móc do tego ciała powracać i odradzać się w coraz to nowych wcieleniach. Jedynym warunkiem odrodzenia się człowieka było zachowanie się ciała w stanie nienaruszonym. Zniszczenie ciała sprawiało śmierć duszy – unicestwienie ludzkiej osobowości. Stąd też zwyczaj mumifikacji zwłok w Egipcie, który miał zabezpieczyć zmarłej osobie dostęp do wieczności. Refleksji nad śmiercią, sądem i zbawieniem towarzyszyło również bliżej nieokreślone przeświadczenie o przyszłym zmartwychwstaniu i wiecznym królestwie sprawiedliwych⁹.

Religia Egiptu, podobnie jak i inne opierała się na politeizmie. W okresie dwóch pierwszych dynastii naczelnym bóstwem Egiptu był Bóg-sokół Horus. Po zjednoczeniu państwa egipskiego stał się bogiem państwowym, którego utożsamiano z bóstwem nieba. Jednym jego okiem było Słońce, drugim – Księżyc. Po licznych przewrotach religijnych podjęto próbę wprowadzenia monoteizmu koncentrującego się wokół boga Amona. Od XII dynastii stał się narodowym bogiem Egiptu i pozostał nim przez

⁵ Zob. T. Jelonek, *Kultura mezopotamska a Biblia*, Kraków: Petrus 2009, s. 123-126.

⁶ Zob. M. Filipiak, *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*, Lublin 1979, s. 211.

⁷ *Encyklopedia biblijna*, red. P.J. Achtemeier, Warszawa 2004, s. 242.

⁸ Zob. *Starożytni Egipcjanie*, red. B. Manińska, Warszawa 2007, s. 7-11.

⁹ Zob. P. Łabuda, *Śmierć i życie po śmierci wg Ewangelii św. Łukasza*, Tarnów 2007, s. 15.

długie wieki. Często łączony z bogiem Słońca – Re, przybierał imię Amona-Re. Utożsamiany z powietrzem lub wiatrem, był także uznawany za naczelnego boga Teb¹⁰.

Egipcjanie przypisywali swym bogom ludzkie cechy, łącznie z chorobami i śmiercią. Powinnością człowieka było oddawanie im czci. Niedopełnienie tego obowiązku ściągało na człowieka gniew boży i karę. Jedyną osobą upoważnioną do składania ofiar i bezpośredniego kontaktu z bogami był władca. W jego zastępstwie mogli to robić kapłani, którzy z czasem osiągnęli niezależność. W każdym ośrodku istniała odrębna hierarchia kapłańska.

Początkowo sprawowanie kultu było jednoznaczne z kultem władcy, uznawanego za jedyne reprezentanta bóstw na ziemi. Z czasem jednak powstało pragnienie bezpośredniego kontaktu z bogami. Stąd też lud zaczął się modlić do pradawnych bóstw zarówno lokalnych, jak i obcych. Szczególnie popularnymi były bóstwa domowe, ale korzystano również z wyroczeni i praktyk magicznych, które zaczęły rywalizować z oficjalną religią, a w końcu ją zdominowały¹¹.

Podstawowym objawem zorganizowanego życia religijnego w starożytnym Egipcie był kult codzienny sprawowany w każdej świątyni, odbywany zgodnie z odwieczną i niezmienną procedurą. Miał on zapewnić codzienne potrzeby bóstwa, umocnić ład świata i zagwarantować niezmienne trwanie całego bytu. Kult ten polegał na wykonaniu czynności zbliżonych do tych, jakie co dzień wykonywała służba w wobec swego chlebodawcy: budzenie, toaleta poranna, karmienie, umilenie czasu, kolejne posiłki, wieczorna wieczerza a wreszcie przygotowanie boga do snu.

Kult poszczególnych bogów opierał się na uroczystych procesjach które łączyły się z ucztami podczas których pito napoje alkoholowe aż do upojenia. Dla wielu gromadzących się na takich uroczystościach była to jedyna okazja, aby znaleźć się w bliskości boga.

Kiedy religia w Egipcie zyskała rangę państwowej, prawo kontaktu z bóstwem przysługiwało wyłącznie faraonowi i kapłanom¹². Panujący wielbili Amona jako swego najwyższego boga, siebie natomiast uznawali za jego synów. W imię Amona budowano świątynie, które w rzeczywistości służyły ukazaniu ludowi mocy władcy. Każdy kolejny monarcha pragnął wybudować świątynię wspanialszą niż jego poprzednik. Do najokazalszych budowli tego okresu należą świątynie w Karnaku, Luksorze, Memfis, czy ośrodek kultu boga Re w Heliopolis.

Wpływ religii Egiptu na Palestynę nie był znaczący. W biblijnym języku hebrajskim pojawiają się jednak słowa zapożyczone z języka egipskiego, imiona egipskie – Mojżesz oraz wielu kapłanów. Przysłowia zawarte w Księdze Przysłów zostały zaczerpnięte z pouczeń egipskiego mędrca Amemope (Prz 22,17 – 24,22). Inne wpływy literatury egipskiej znać w nowelach, opowiadaniu o Józefie czy w biblijnej poezji miłosnej. Być może, iż również organizacja polityczna w czasach panowania królów Dawida i Salomona opierała się na wzorach egipskich. Również w nauczaniu Jezusa widać nawiązania do wierzeń i przekazów starożytnego Egiptu¹³. Z pewnością naród wybrany żył w bliskich kontaktach z Egipcjanami. Egipt często był dla izraelitów miejscem schronienia, o czym wspomina

¹⁰ Zob. C. Kunderewicz, *Religie Egiptu*, w: *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller, W. Kotański, W. Tyloch, B. Kupis, Warszawa 1986, s. 307-309.

¹¹ Zob. C. Kunderewicz, *Egipt*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszyk i in., Lublin 1989, kol. 690-691.

¹² Zob. C. Kunderewicz, *Religie Egiptu*, s. 324.

¹³ Według niektórych w przypowieści „o bogaczu i Łazarzu” (Łk 16,19-31) widać nawiązanie do egipskiego opowiadania o wyprawie Si-Ozyrysa do królestwa zmarłych. Opowiada ona jak pewien ojciec wraz z synem uczestniczą w uroczystym pogrzebie bogacza i skromnym pogrzebie biedaka. Ojciec chciałby w świecie podzielić los bogacza, zaś syn pragnie dzielić los biedaka. Chcąc przekonać ojca, syn zabiera go w podróż przez Amendit – egipską krainę zmarłych. W czasie podróży okazuje się, iż sytuacja po śmierci jest całkowicie inna niż za życia. Biedak odziany w delikatne płótno i wszelkie bogactwa, które wcześniej posiadał bogacz, stoi obok Ozyrysa, zaś bogacz, odarty ze wszystkiego, cierpi męki; zob. P. Łabuda, *Śmierć i życie po śmierci wg Ewangelii św. Łukasza*, s. 67-68.

również Biblia. W sposób szczególny wydarzenia łączące się z wyzwolenie Izraelitów z niewoli egipskiej stały się centralnym motywem wiary Izraela¹⁴.

Fenicjanie

Poza najstarszymi ośrodkami cywilizacji świata – Mezopotamią i Egiptem, należy również wspomnieć o Syrii i Palestynie. Księga Rodzaju określa ludność zamieszkującą te tereny, mianem *ludów kananejskich* (Rdz 10,18). Kananejczycy, czyli ludy etniczne – Palestyńczycy, Syryjczycy i Fenicjanie, to ludność semicka, której wierzenia były zbliżone do mezopotamskich.

Bogowie Fenicjan tworzyli panteon, na czele którego stał El; jemu przypisywano stworzenie różnych istot, także człowieka. Wierzenia Fenicjan w takie pochodzenie człowieka wydają się pasować do biblijnego opisu ulepienia go z gliny. Poza Elem istnieli inni bogowie, którzy przebywali w niebieskim pałacu i żyli, podobnie jak królowie, spędzając czas na ucztach i zabawach. Fenicjanie wierzyli, że życie człowieka, jego powodzenie, urodzaj i zjawiska przyrody są uzależnione od mocy poszczególnych bóstw. Poza Elem ważnym bóstwem był Baal¹⁵, natomiast spośród bogiń na czele panteonu fenickiego stały żona Baala – Aszarte oraz Tanit.

Fenicjanie posiadali święte miejsca, gdzie odprawiali czynności rytualne i składali ofiary. Jedną z takich ofiar była „krwawa ofiara z dzieci” wrzucanych żywcem do ognia, którą składano bogom w sytuacjach skrajnego niebezpieczeństwa. Biblia wspomina o tego rodzaju ofiarach, odnosząc się do nich krytycznie (zob. Lb 18,21; 2 Krl 23,10; Iz 57,9; Jr 32,35). Składano także inne dary ofiarne, na przykład w postaci ziarna lub oleju. Ofiary te składano zazwyczaj na górze Karmel, która była dla Fenicjan miejscem świętym. Ofiary takie składano również w jaskiniach, grotach, przy źródłach, rzekach i jeziorach.

Charakterystyczną cechą miejsc świętych Fenicjan było ich usytuowanie na wzniesieniu. Ponadto oddzielano je od reszty otoczenia murem, aby uwidocznić granicę pomiędzy strefą boga a człowiekiem. Miejsce otoczone murem było nazywane świętym ogrodem. Tam znajdowała się sadzawka przeznaczona do obmyć, a także ołtarze. W późniejszym czasie zaczęto budować świątynie. Nie wiadomo dokładnie, jakich materiałów używano do budowy świątyni i jej dekoracji. Prawdopodobnie miała kształt prostokąta z wejściem na jednym z dłuższych boków. Wzdłuż ścian znajdowały się ławy. Naprzeciwko wejścia mieściło się pomieszczenie uznawane za najbardziej święte. Podobnie było w świątyni Salomona w Jerozolimie.

Bóstwom i służbie świątyni poświęceni byli kapłani. Byli oni poddani władzy arcykapłana. Istniał prawdopodobnie także urząd administratora świątyni, a także funkcjonowały kolegia śpiewaków i szkoły pisarzy działające przy świątyniach. Możliwe, że kapłani sprawowali także inne funkcje w świątyni, upodabniające ich do proroków ze Starego Testamentu.

Niezwykle ważnym obrzędem religijnym społeczności fenicjańskiej były biesiady kultowe – forma kultu zmarłych. Uczty urządzano także podczas ważniejszych wydarzeń politycznych. Charakter religijny posiadały również akty seksualne uchodzące wówczas raczej za formę kultu. Autorzy biblijni wspominają o prostytutce sakralnej, podkreślając ich zło moralne. Najważniejszym świętem dla Fenicjan był Nowy Rok, podczas którego świętowano odrodzenie się kosmosu w walce z siłami chaosu.

Podczas obrzędów religijnych czytano teksty opowiadające o bogach, ich atrybutach, walkach, panowaniu. Najczęściej były to poematy przedstawiające mityczne opowiadania albo legendy o bóstwach.

¹⁴Encyklopedia biblijna, s. 245-246.

¹⁵Zob. S. Moscati, *Kultura starożytna ludów semickich*, Warszawa 1966, s. 147.

stwach. Ponadto podczas składania ofiar wykonywano specjalne pieśni. Były one podobne do psalmów śpiewanych na przemian z pieśniami żałobnymi, które nazywano lamentacjami. Wierzono także w to, że można się kontaktować z bogami podczas snu; przekazywali oni wówczas wybranym osobom swoje rozkazy. W tym duchu można słuchać przekazów starotestamentalnych – Abraham we śnie zobaczył znak przymierza oraz był świadkiem zburzenia Sodomy, Jakub walczył z aniołami w czasie snu, natomiast Józef we śnie ujrzał swoją przyszłość.

Według Kananejczyków śmierć to czas, kiedy dusza, która jest oddechem i czynnikiem ożywiającym całego człowieka, opuszcza ciało. W grobach bliskich zmarłych umieszczano pożywienie, przedmioty codziennego użytku, co jest świadectwem wiary w życie pozagrobowe. Nie tylko w czasie pogrzebu, ale również później, w określone dni odbywały się uczty w miejscach, gdzie byli pochowani zmarli. Składane pokarmy i napoje były wyrazem jałmużny dla zmarłych. Podobne idee można odnaleźć w tradycji Starego Przymierza¹⁶.

Największym bogactwem Fenicjan były lasy cedrowe porastające wzgórza Libanu. Drewno cedrowe było cennym i bardzo pożądanym materiałem budowlanym. Sprzedawano je m.in. Egipcjanom na budowę świętej barki. Także monarchia izraelska była jego odbiorcą. Według przekazu Starego Testamentu król Tyru – Hiram dostarczył Dawidowi drzewo cedrowe i udostępnił mu rzemieślników, aby zbudowali mu pałac (zob. 2 Sm 5,11; 1 Krn 14,1; 1 Krn 22,4). Następnie Salomon zwrócił się do Hiramusa o pomoc przy budowie świątyni jerozolimskiej. W zamian za drewno cedrowe i cyprysowe miał wysłać do Tyru zboże i oliwę (1 Krl 5; 2 Krn 2,3-16). Rzemieślnicy z Tyru brali udział w budowie świątyni (1 Krl 7,13-46; 2 Krn 2,13-15; 4,11-18). Najpierw sprowadzano drewno na budowę pałacu króla Dawida, następnie Salomona, a w końcu świątyni jerozolimskiej.

Religia Kanaanu wywarła znaczący wpływ na ukształtowanie religii Izraela, jej wierzenia, organizację, ideologię i kult. Była ona tak bliska dla Izraela, że uważano ją w czasach późniejszych za największego wroga autentycznego jahwizmu¹⁷.

Modlitwa w tradycji antycznej – otwarcie greków na Dobrą Nowinę

W starożytnej Grecji każda dziedzina życia była podporządkowana religii, niejako łączyła się z religią: sztuka, polityka, działalność gospodarcza, rozrywka. W świecie antycznym nie znano zjawiska ateizmu. Kult mógł sprawować każdy obywatel, stąd też nie było specjalnego stanu kapłańskiego w takim znaczeniu, jak opisuje to Biblia. Obrzędy religijne sprawowali ludzie, którzy służbę konkretnemu bogu łączyli z codziennym świeckim życiem. Większość z nich była urzędnikami państwowymi. Istniały jednak grupy opiekunów świątyń, którzy utrzymywali się z ofiar wiernych. Ofiary świątynne najczęściej składały się z wina i oliwy, z mleka, miodu lub wody bądź z ciast a także owoców. Składano także ofiary krwawe ze zwierząt. Poza ofiarami głównymi czynnościami kultowymi Greków były: modlitwa, teatr, sport, a także udział w chórze¹⁸.

Bogowie greccy byli postrzegani jako istoty nieśmiertelne, potężne, wolne od cierpień i trosk. Nie byli stwórcami świata, ale jedynie jego panami. Pomimo swej wielkości i siły miewali także ludz-

¹⁶ Zob. P. Łabuda, *Śmierć i życie po śmierci wg Ewangelii św. Łukasza*, s. 15.

¹⁷ Zob. W. Tyloch, *Religie Fenicji i Syrii*, s. 334-338.

¹⁸ Zob. B. Kupis, *Religie świata antycznego*, w: *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller, W. Kotański, W. Tyloch, B. Kupis, Warszawa 1986, s. 365-366.

kie słabości. Tworzyli zorganizowany panteon, w którym wyróżniano dwunastu bogów olimpijskich¹⁹ oraz bogów świata podziemnego²⁰.

Modlitwa w tradycji greckiej, to najczęściej błaganie o pomoc. Jeśli owa prośba została wysłuchana, to modlono się, aby podziękować bogu. Tekst modlitwy powstawał spontanicznie, w zależności od sytuacji i potrzeb. Zazwyczaj na wstępie modlitwy wymieniano imię boga lub bogini, potem przedstawiano prośbę, po której następowało przyrzeczenie podziękowania lub ofiary jako zadośćuczynienia za spełnienie prośby²¹.

Życie religijne Greków koncentrowało się wokół sanktuariów. Początkowo były to święte okręgi pod gołym niebem. Była to święta przestrzeń, siedziba bóstwa. Każdy okrąg posiadał ołtarz, źródło lub strumyk do ablucji oraz święte drzewo albo gaj. Z biegiem czasu w owych okręgach zaczęto umieszczać posąg bóstwa, a później małe budynki, które przekształciły się w świątynie. Do owych świątyń pielgrzymowano, składano dary i zwierzęta ofiarne. W ten sposób powstały ośrodki kultu poszczególnych bogów. Znaczenie miejsc świętych było związane z bóstwami, jakie w nich odbierały szczególną cześć.

Największym świętem starożytnej Grecji było święto ku czci bogini Ateny – Panatenaje, które obchodzono raz w roku. Punktem kulminacyjnym uroczystości było złożenie specjalnego daru – nowego stroju kobiecego w świątyni Ateny. Co cztery lata obchodzono Wielkie Panatenaje. Uroczystości rozpoczynało złożenie ofiar, po czym odbywały się zawody sportowe. Obchody kończyła procesja, której celem było złożenie daru w sanktuarium Ateny.

Drugim po Panatenajach świętem były Dionizje, ku czci Dionizosa – boga Słońca, przyrody i radości. Podczas misterii dionizyjskich, nazywanych także bachanaliami, pito wino, uprawiano orgiastyczne tańce i składano ofiary z kozłów oraz dzików.

Z czasem powstały kolejne święta, ku czci innym bogom. Oddawanie czci poszczególnym bóstwom było świętem oficjalnym – państwowym. Uroczyste obchody trwały zazwyczaj kilka dni. W czasie świąt organizowano w teatrach konkursy tragedii i komedii, zawody chórów, występy i przedstawienia. Obchodom towarzyszyły śpiewy, tańce i uczty.

Stary Testament wzmiankuje Grecję, określając ją mianem Jawanu (Dn 8,21; 10,20 i 11,2 oraz Za 9,13). W przekazie Nowego Testamentu Grecja zajmuje ważne miejsce. Apostoł Paweł odwiedził wiele miast greckich (Dz 16,9-18; 2 Kor 2,12). Pisał także listy do tamtejszych wspólnot: do Koryntu, Filipi i Tesaloniki.

Kulty starożytnej Italii i Cesarstwa rzymskiego

Na wierzenia i religijność Rzymu duży wpływ miały niewątpliwie wcześniejsze cywilizacje, zamieszkujące tereny Italii²². Ludy te zajmowały się głównie rolnictwem, stąd też wierzenia religijne były ściśle związane z codziennym życiem i pracą na roli. Czczono bóstwa, które były odpowiedzialne

¹⁹ Zeus władca Olimpu oraz sprawca i strażnik porządku we wszechświecie; Hera – żona Zeusa bogini kobiet i małżeństwa; Posejdon – pan ziemi i wód śródlądowych; Demeter – bogini płodności i urodzaju; Apollo – bóg Słońca, życia, zdrowia i śmierci. Bóg muzyki, poezji i sztuki; Artemida – bogini łowów, opiekunka bydła domowego i bogini Księżycy; Ares – bóg wojny; Afrodyta – bogini miłości i piękności; Hermes – opiekun pasterzy, bóg handlu, kupców, złodziei i mowy; Atena – opiekunka dziewczyc, bogini mądrości i wojny; Hefajstos – bóg ognia; oraz Dionizos – bóg wina i odradzającej się natury.

²⁰ Najważniejsze bóstwa świata podziemnego, miejsca przebywania umarłych to Hades i jego żona Persefona, oraz Demeter i Kora.

²¹ Zob. B. Kupis, *Religie świata antycznego*, s. 344-350.

²² Zob. J.C. Fredouille, G. Rachet, *Cywilizacje śródziemnomorskie*, s. 689.

za różne szczegóły egzystencji człowieka. Nie zajmowano się życiem, czynami czy pochodzeniem bogów. Zabiegano jedynie, by wywiązać się z obowiązków wobec nich i w ten sposób zyskiwać ich przychylność. Cechą charakterystyczną owych ludów było tak zwane bogotwórstwo, czyli przyporządkowywanie odpowiedzialności za każdy przedmiot lub czynność innemu bóstwu. Imiona owych bogów były ściśle związane z konkretnym przedmiotem, z daną rzeczywistością.

Bóstwa dla części owych ludów (Etruskowie), były istotami opiekuńczymi. Początkowo wyobrażane je sobie jako bezcielesne i bezkształtne. Później zaczęto przedstawiać je za pomocą niewielkich figurek z wosku i gliny. Inne ludy (Latynowie) uważały, iż bogowie są niewidzialni i bezcielesni. I one właśnie były odpowiedzialne za życie człowieka w poszczególnych jego fazach, za dobytek i pracę na roli. Pod wpływem jednak mitologii greckiej z czasem zaczęto nadawać owym niewidzialnym bogom cechy i wygląd ludzki. Otwartość religii rzymskiej na wpływy kultur sprawiło, że bóstwa uznawane przez ludność latyńską, Sabinów, czy Etrusków, zostały włączone do panteonu rzymskiego.

Codzienne życie Rzymian toczyło się w obrębie rodziny. Podstawowym jej zajęciem było rolnictwo. Stąd też czczono dwa rodzaje bóstw: domowe i gospodarstwa rolnego. Ojciec rodziny, jako głowa, był jej reprezentantem wobec bogów. Posiadał nieograniczoną władzę, która początkowo pozwalała mu nawet decydować o życiu i śmierci poszczególnych domowników. Jemu przysługiwała szczególna cześć, którą później zaczęto otaczać także władcę²³.

Starożytny Rzym wyróżniał głównych bogów, oraz wiele innych bóstw odpowiedzialnych za wszystkie dziedziny życia ludzkiego. Najważniejsze miejsce w panteonie zajmował Janus – duch drzwi i bram, który później został uznany bogiem wszelkiego początku. Nawet wtedy, gdy Jowisz stał się naczelnym bogiem Rzymian, imię Janusa wymieniano w modlitwach na pierwszym miejscu. Kolejne miejsca w panteonie zajmował Jowisz – bóg nieba, utożsamiany z wojną, Junona – żona Jowisza, królowa bogów, uosobienie rzymskiej matrony, czyli idealnej żony i matki, Minerwa – której imię oznaczało myśl, stąd też była patronką sztuki i rzemiosła, oraz Mars – bóg wojny – jako że uważano go za ojca Romulusa i Remusa, otaczano go szczególną czcią jako ojca wszystkich Rzymian.

Funkcje religijne pełnione początkowo przez ojca rodziny zostały z czasem przejęte przez kapłanów. Poza sprawami religijnymi kapłani zajmowali się ustalaniem kalendarza, pisaniem kronik, sporządzaniem testamentów, uczestniczyli podczas zawierania małżeństw i innych aktów cywilnych. Funkcje swoje pełnili dożywotnio. Byli utrzymywani przez państwo. Jako, że cieszyli się oni szacunkiem w społeczeństwie, mieli także wpływ na sprawy państwowe²⁴.

Rzymski kult był związany z osobą panującego. Podobnie jak w innych starożytnych religiach ważnym jego elementem były ofiary – krwawe i bezkrwawe. Szczególne znaczenie miały te drugie. Przed zabiciem zwierzę przystrajano. Po odmówieniu rytualnej modlitwy przez kapłana i pokropieniu zwierzęcia posypywano jego czoło mąką. Zwierzę zabijał pomocnik kapłana, po czym następowała uczta.

Podczas wszelkich obrzędów odmawiano modlitwy według ustalonych formuł. Czyniono to niezwykle skrupulatnie, by nie pomylić się, gdyż spowodowałoby to obrazę bóstwa. W kulcie rzymskim niezwykle ważnym była głęboka więź rodzinna i przekonanie o związkach żyjących z tymi, którzy już odeszli. Przejawem kultu zmarłych były wizerunki bóstw opiekujących się zmarłymi, którym składano ofiary oraz Feralia – czyli święto obchodzone na ich cześć.

Daty świętowania wyznaczali kapłani, którzy prowadzili kalendarz i czuwali nad kultem poszczególnych bóstw. Początkowo kalendarz rzymski był dostosowany do prac rolniczych. Był on jed-

²³ Zob. B. Kupis, *Religie świata antycznego*, s. 373.

²⁴ Zob. B. Kupis, *Religie świata antycznego*, s. 376-377.

nak niedokładny, stąd też została przeprowadzona reforma przez Juliusza Cezara. Od jego imienia nowy kalendarz został nazwany juliańskim²⁵.

Rzymianie świętowali w zasadzie przez cały rok. Najpopularniejsze były uroczystości związane z uprawą roślin i hodowlą zwierząt. Święto było dla Rzymian czasem radości, swobody i obdarowywania się prezentami. Poza różnego rodzaju świętami wymiar religijny miały na początku igrzyska gladiatorów, które były urządzone przy okazji pogrzebów ważnych osobistości. Z czasem straciły one wymiar religijny i stały się dla nich na długie lata ulubioną rozrywką. Świętom religijnym towarzyszyły także igrzyska – wyścigi wozów zaprzężonych w konie.

Początkowo Rzymianie nie budowali świątyń ani posągów. Bezosobowe bóstwa czczono na łonie przyrody, w domach, czasem stawiano im ołtarze, na których składano ofiary. Pierwsze sanktuaria rzymskie mieściły się w gajach i jaskiniach. Później zaczęto budować małe kapliczki (np. na Kapitolu), w kolejnych wiekach świątynie. Najważniejszym dla rzymian miejscem świętym był Kapitol, gdzie wszyscy zwycięzcy wodzowie składali bogom ofiary za odniesione zwycięstwa. Kolejnymi ważnymi świątyniami był Panteon, czyli „świątynia wszystkich bogów”, świątynia Westy, oraz amfiteatr Koloseum, Palatyn, Awentyn oraz Forum Boarium.

Religia rzymska była tolerancją wobec innych wierzeń. Przejawem tego były modlitwy Rzymian zanoszone podczas wojny do bóstw nieprzyjacielskich, aby te opuściły oblegane miasto i zechciały zamieszkać w Rzymie, gdzie będzie im znacznie lepiej. Powszechnym też było przekonanie, iż każde, nawet najdrobniejsze, niepowodzenie było kojarzone z gniewem bóstwa, natomiast powodzenie – z jego zadowoleniem.

Relacje pomiędzy ludźmi a bogami opierały się na pewnego rodzaju układzie; bogowie przychodzili ludziom z pomocą, ci natomiast zyskiwali ich przychylność poprzez skrupulatne wykonywanie czynności związanych z kultem. W ten sposób zachowywano pokój z bogami. W związku z tym, że w starożytnym Rzymie rozróżniano kult państwowy i prywatny, również modlitwy o charakterze państwowym różniły się od prywatnych. Te pierwsze były zazwyczaj odmawiane przez urzędników bądź kapłanów i czasami przypominały coś w rodzaju umowy. Wierzone, że odpowiednia forma modlitwy skłoni bóstwo do zaakceptowania jej treści. Ponieważ formuły modlitewne były stare i niezmiennie, z czasem przestały być zrozumiałe i powtarzano je automatycznie za kapłanem.

Religia Rzymu wywierała znaczący wpływ na umysłowość Rzymian, na życie polityczne oraz kulturę. Pod wpływem religii kształtował się także ideał obywatela rzymskiego. Na pierwszym miejscu stawiano dobro państwa i gminy, natomiast na ostatnim – korzyści osobiste.

Starożytne kultury Bliskiego Wschodu, Rzymu i Grecji przenikała pewność istnienia i działania sił nadprzyrodzonych. Wierzone, iż za wszystko, co dzieje się w świecie, odpowiedzialne są różnego rodzaju bóstwa. Losy zaś człowieka zależą od ich łaskawości. Stąd też sprawowano różne formy kultu, by zjednywać sobie przychylność owych bóstw. Do najważniejszych przejawów kultu należały ofiara i modlitwa. W niektórych religiach funkcjonowały formuły modlitewne przekazywane z pokolenia na pokolenie, w innych modlitwa była spontaniczną rozmową z konkretnym bogiem, w zależności od sytuacji. Między bogiem jednak a człowiekiem nie było miłości, o jakiej mówi Pismo Święte. Wszelkie

²⁵ W 325 r. na Soborze Nicejskim Kościół przyjął kalendarz juliański, który funkcjonował w całym świecie chrześcijańskim. Zob. W. Kozłowski, *Pochodzenie świąt chrześcijańskich*, s. 164. Po wprowadzeniu niewielkich zmian w 1582 r. do dziś funkcjonuje kalendarz gregoriański. Zob. J.C. Fredouille, G. Rachet, *Cywilizacje śródziemnomorskie*, s. 345.

modlitwy, a nawet hymny pochwalne, zdominowane były głównie strachem przed gniewem bóstw i lękiem o własne powodzenie.

Religie świata starożytnego wywarły jednak znaczący wpływ na kształtowanie się religii Izraela: jej ideologię, wierzenia i kult. Można widzieć między nimi pewne analogie.

Pytanie: Do których wspólnot chrześcijańskich – do których greckich miast – Apostoł Paweł napisał listy?

Bibliografia

Bator W., *Religi starożytnego Egiptu. Perspektyw religioznawcza*, Kraków 2012.

Jelonek T., *Kultura mezopotamska a Biblia*, Kraków: Petrus 2009

Matysiak B., *Religia i kult w cywilizacjach mezopotamskich*, „Studia Warmińskie” 47(2010), s. 13-23.

Religie starożytnego Bliskiego Wschodu, red. K. Pilarczyk, J. Drabina, Kraków 2008.

Zarys dziejów religii, red. J. Keller i in., Warszawa 1986